

Kirker i Aabenraa Provsti.

Af **Carsten Petersen.**

Den Tanke, at Herredsgrænserne kan have deres Betydning for Kirkebygningens Historie melder sig stærkere i Aabenraa Provsti. Vi opdager snart, at alle Kirker i Lundtofte Herred staar med et Klokketaarn ved deres Side. Videre ser vi, at alle Kirker i Sønder Rangstrup Herred har Taarne med Saddeltag (tvesidet Tag) og at alle Kirker i Rise Herred med en eneste Undtagelse er forsynede med et højt Spir. Undtagelsen er Hjordkær Kirke, som først blev bygget 1522. Varnæs er et eget Birk men regnes her med til Lundtofte Herred. Bov Sogn, som nu er indlemmet i Provstiet, hørte oprindeligt til Visherred syd for den nuværende Grænse.

Disse Forhold kan ikke være et Resultat af lutter Tilfældigheder. Navnligt i Lundtofte Herred er Talen saa klar og bestemt, at et indre Fællesskab i Taarnbygningens Tid ikke staar til at nægte. Det lønner sig, at lade Øjet glide hen over disse mærkelige Taarne, som ikke findes nordligere paa den jyske Halvø. De fylder hele Lundtofte Herred, hvor der til Gengæld ikke er et eneste muret Taarn at se. Her har vi allerede et historisk Fingerpeg. Trætaarnene har ikke blot skullet være Klokkestabler men har tillige skullet erstatte et almindeligt Taarn. Dette Fingerpeg bliver kraftigere længere sydpaa. De to Herreder paa Midtryggen mellem Flensborg og Slesvig, Vis- og Uggelherred, har hvert en eneste Kirke med muret Taarn og Spir. Alle de øvrige Kirker havde Taarne af Træ, som Regel byggede op ad Kirkens Vestende, der hvor det normale Kirke-taarn plejer at staa. I det øvrige Land ligger Trætaarnene spredte fra Østersøen til Vesterhavet. De hører allesammen hjemme i Slesvig Stift. Nogle faa træffer vi paa Als (forhen Fyens Stift) som senere skal omtales. Kirkerne i Lundtoft Herred hører altsaa afgjort med ind i dette Hele, er en Udløber af

en kirkelig Kulturkreds syd for den nuværende Grænse og ligger paa Linje med Kærherred, Vis- og Uggelherred o. s. v. Herredsgrensene gør sig tydeligt nok gældende. Vis- og Uggelherred hører sammen og adskiller sig fra alle de andre. Lundtoft er helt selvstændigt. Der er altsaa et Slægtskab ud over hele Stiftet som dog ikke hindrer et særligt Fællesskab inden for de enkelte Herreder.

Nu har der været Trætaarne andre Steder end netop i Lundtoft Herred, men enten kun forbigaaende eller i Forbindelse med murede Taarne. Præsten i Hellevad, den meget læste Forfatter Niels Heldvader beskyldtes for at have afbrændt et lille Klokke-taarn paa Kirkegaarden, mens han fra sin Side paastod, at det var sket ved Degnens Uforsigtighed. Taarnet kaldes med aaben Ringeagt ein altes Türmlein. I Rise meldes om et Klokkehus 1704, ogsaa det forsvandt. Her siges udtrykkeligt, at det ikke kan undværes (1704), fordi Klokkerne da maatte ophænges i Taarnet igen, hvilket Taarnmuren ikke vilde kunne holde til. Med andre Ord Klokkerne har hængt i Taarnet og er derefter blevne(af Nød) anbragt i et Klokkehus. Vi vil træffe det samme andre Steder, f. Eks. i Hjordkær. Men i det mærkelige Lundtoft Herred er der selvstændige Trætaarne den Dag i Dag saa langt Herredets Grænser naar.

Heller ikke Billedet af Kirkerne i Rise og Sønder Rangstrup Herreder forstyrres derved, at enkelte af disse Kirker i et vist Tidsrum har haft et Klokkehus staaende ved Siden. Alle de ene staaende Taarne af Sten er af ældre Dato og har rimeligvis sat deres Præg paa Herredet i lange Tider.

Det særegne ved Aabenraa Provsti — der dog først dannedes efter Kirkespaltningen og har været underkastet mange Omreguleringer — er altsaa netop dette, at de til Provstiet hørende Kirkebygninger er saa herredsprægede som intet andet Sted i Sønderjylland.

Kirkebygningen.

De tre Kirker: Bedsted, Hellevad og Egvad hørte fra gammel Tid til Ribe Stift. Indtil Landsdelingen 1544 havde „Erke-

degner dem i sit Provsti. Vi har derfor fundet dem i hans Regnskabsbog. Men denne Bog fortalte ikke om Laurentius Dithmer's Bedrifter, skønt den nævnte hans Navn. Han var Præst indtil 1564 og tør vi tro Niels Heldvader, saa var det ham, der lod opbygge Spiret paa Egvad Kirke og desuden byggede et Sakristi ved Hellevad Kirke. Det var nu meget gjort af en Præst, men han var nok i Slægt med formuende Borgere i Tønder. For Resten var der i hans Dage en Sundhedskilde paa Præstegaardens Mark. Hvem ved, om ikke ogsaa den gav sit Bidrag til Byggeriet.

Mere end denne Sundhedskilde i Hellevad betød sikkert det undergørende Billede af St. Hjælper i Kliplev. Der var andre saadanne Billeder af den korsfæstede Frelser i Landet, ogsaa med Kongekrone i Stedet for Taarnekronen. Men dette var undergørende, derfor var Kronen stærkt forgyldt, derfor hang den i et Sidekapel med Aabning ind til Kirken og derfor var denne Aabning spærret med et Gitter, thi det er klogt at holde Pilgrimmene paa Afstand fra Underet. Kirken i Kliplev blev en Valfartskirke. At St. Hjælper ogsaa hjalp sin Kirke til Anseelse og Skønhed, kan der næppe være nogen Tvivl om. Det mest paafaldende ved denne Bygning er maaske dette, at Korpartiet rager et Stykke op over den øvrige Del, medens det ved andre Kirker er lige omvendt. Mon ikke det skulde være det undergørende Billede ved Siden af, som krævede højere Hvælvninger og gav Midlerne til at bygge dem. Imidlertid ligger disse Begivenheder forud for vort Tidsrum. Senere, efter St. Hjælper's Forlis, var det Slægten Ahlefeldt, som tog sig af Kirken, og hvad vi ser her, er mere præget af Herremændene end af Helgener. Den velædle Jomfru Birthe von Ahlefeld skænkede 2000 M. lybsk (1580). Af Renterne kunde baade Vedligeholdelse og Udsmykning bestrides gennem lange Tider. En Hest, som førtes efter Frederik v. Ahlefelds Lig maa ogsaa være tilfaldet Kirken. Den solgtes for 24 Rd.

Asbol var en af de mindste Kirker. I Slutningen af det 16. Aarhundrede, da der af alle Kirker skulde betales Studenter-

penge lod Fyrsten denne Kirke slippe for dens Fattigdoms Skyld, idet han lod de tre Sognekirker (de dre groten Karspelkarken) i Broager, Ullerup og Sotrup betale for den, Alse ist diese Capelle darmit verschonet — et Kapel kalder han den. Da alle dens Penge 1589 anvendes til Tagsten, maa Blyet have været den for kostbart allerede paa dette Tidspunkt. Det var ringe Dage i Asbøl. Hver Skilling, som blev tilovers ved Regnskabet blev forseglet in dem Kerckenbudelse (Kirkens Pung), saa var Fattigdommen under Laas og Lukke til næste Aar.

Bjolderup Kirke havde paa den Tid nogle Penge. En af Tømmermændenes Svende faldt ned fra Taarnet 1589, hvilket dog kun voldte en Udgift paa 1 Dl. Senere havde en Mester og tre Svende at bestille i 8 Uger (Klokketaarn). Ved Regnskabet var der endda ingen Smalhans. Præsteøllet blev drukket i Præstens Hus, en Tønde skummende tysk Øl (dudesch behr, Rostocker). Provsten og Amtsskriveren skæmtede med Præsten og Kaplanen; Kirkeværger og Degnen fik endnu Plads ved dette Bord, andre Godtfolk maatte solde de to Tønder Hjemmebryg op i Kroen. Provst og Amtsskriver tilligemed deres Køresvende overnattede. Næste Dag skulde der drikkes Rostocker Øl i et Nabosogn. Lidt fulde er de rimeligvis blevne tilsidst.

Felsted Kirke stod med sit slanke Rytterspir og kostbare Kobbertag hensunket i straalende Drømme om fremfarne Dage, da den var Domprovstens egen Kirke under Slesvigs Domkapitel. Disse Herligheder kom aldrig igen.

Sognekrøniken i Bov, der er meget velskrevet, fortæller, at Bov Kirke sandsynligt først ved Reformationen er blevet skilt fra Hanved. Vi har ingen samtidige Kilder, som kan belyse dette Forhold, og Kirkens Skæbne gennem det 16. Aarhundrede ligger i Mørke.

I det Hele er det saare lidt vi ved fra dette Aarhundrede. En Del Klokker støbtes. Michel Dibler i Flensborg satte Aarstal og et kraftigt Bibelsprog paa alle sine. Malerier har, som det nu er kommet for Dagen, smykket mange Kirkevægge, men Billedskærererkunsten laa et Stykke Tid stille.

Før Kejserkrigen har Kliplev Kirke haft en stor Tid, vistnok en Frugt af Jomfru Birthe's rige Tilvendelse. Der brugtes Teglsten 1607 zum Glockenturm so gebauet. Samtidig blev Kirken malet af Hans Maler fra Flensborg. En ny Begravelse, et Sejerværk, en Mindetavle, en Prædikestol, en Døbefont o. a. er opført i disse Aars Regnskaber. Hans Maler dækkede Murpartiet i Koret med Syndflodens Historier. Heinrich Bildenschnider (Ringeling) og Athoni Schnittker, begge fra Flensborg udførte betydelige Opgaver. Ogsaa udentil var Haandværkerne paa Færde. Der var Travlhed og der skabtes aabenbart af Overflod.

Der er endnu et Pusterum, inden vi hører Wallensteins Krigssignaler. Vi benytter det til at tale lidt om Oldemorstoft. Det er herfra, Bov Kirke fik sin Pryd, mens Dagene var lyse, og sin Hjælp, naar den faldt iblandt Røvere. Glemte er disse Hændelser ikke. Paa Indersiden af Korbuen er der malet to Rækker Navne med tilhørende Vaaben, paa den ene Side Mændene fra Olmerstoft med en springede Hjort, paa den anden Side deres Hustruer. Iøvrigt læser man:

Renoviert 1669.

Renoviert 1766.

Dankbar gedenkt man hier der opferfreudigen Ahnen, die von Oldemorstoft Hülfe der Kirche gebracht.

Renoviert 1820. 1840. 1851.

Den danske Indskrift, som siges at have været, stammede vel nok fra 1851; den har næppe kunnet krænke de gamle Herredsfogeder. Som første Ejer af Olmerstoft nævnes Henrik Jæger. Skattebøger fra 1483 opfører dog 3 Beboere og ingen Henrik Jæger. I alle Tilfælde var Gaarden i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede delt i en Øster- og Vestergaard. Herredsfoged Lorens Nissen ejede den østre Part, og da Sognepræsten Joh. Conradus ogsaa nævnes som Ejer af Olmerstoft, maa hans Part have været den vestre. Præsten døde 1657. Kort før sin Død lod han male et Gravmæle, som blev anbragt i Koret, hvor det

hænger endnu. Det maa siges at være et Mindesmærke af baa-
de kunstnerisk og kulturhistorisk Værdi. Det er et udmærket
Tidbillede, som fortæller en hel Del. Fire Personer, nemlig
Præsten selv (Stifteren) med sin Hustru og to Sønner knæler
paa blomstrede Puder omkring Korset. Mændene bærer sorte
Talarer med hvide Halskraver og langt Haar bølgende ned over
Skulderen. Kvinden bærer en Hue og en bred Krave, derover
endnu en Pibekrave, paa hvilken der ligger en dobbelt Hals-
kæde af Guld. Præsten selv har graat Fuldskæg og holder
Bibelen i sin Haand, de øvrige lægger Hænderne bedende mod
hinanden. Fra den opstandne Kristus i Baggrunden faar Bil-
ledet Lys. Rammen er et Eksempel paa ganske ubehersket og
vildt Barok, men aabenbarer vel sagtens noget af det, der leve-
de i de afmalede Personer med de ellers saa rolige Ansigter.
Der maa have været Velstand hos disse Præstefolk, men hvad
deres Ord og Gerninger betød i og for selve Kirken kan jeg
ikke sige noget om. Des mere er der at sige om Herredsfogeden.
Da han lagdes i Graven, holdt Generalsuperintendenten Stefan
Klotz i egen høje Person Ligtalen, og Talen blev trykt i Lybæk.
Dette Æreminde forslog dog ikke imod det Mindesmærke, Man-
den havde sat sig selv ved sine Velgerninger imod den gamle
Sognekirke. Fra 1626 og frem i Tiden skænkede han til Bov
Kirke en ny Prædikestol (meget prægtig) et nyt Skjul over
Daaben, en forgyldt Kalk, et nyt Fløjels Messeskrud, lod Præ-
dikestol og Daab staffere, lod sætte en forgyldt Knop og Fløj
paa Kirken og anbringe et Vindue ved Prædikestolen. Det
meste af dette gik for sig uforstyrret af Kejserkrigen. Endnu
efter hans Død omtales en stor Pengegave til Kirken, efter
Svenskekrigen.

Ogsaa Bjolderup har før Kejserkrigen haft sin Byggeperiode.
Der er betydelige Udgifter tho der Kerchen notdorff 1617—25.
Blandt andet var Hans Maler (fra Flensborg?) i Arbejde baade
med Alteret og andet. Præstekonen havde Besværet med Ko-
sten til de mange Arbejdsfolk (der Pastorschen er Ungemack
mit den Arbeitern). Tilsidst var der -- sikkert ogsaa til meget

Besvær for Pastorschen — Visitats durch den generale Herrn Superintendenten den Ehrwürd. wohlachtb. und hochgelehrten Herrn Jacobum Fabricium (fra Slesvig) sammen med de nys udnævnte Provst Hr. Joh. Anchary.

Nicolaus Helvaderus beskylder sin Eftermand i Embedet (Hellevad) for at være en utro Kirkeværge. Han har set gennem Fingrene med Bønderne, saa de ikke betalte den fulde Tiende. Indtil nu har Kirken været tækket med Kobber og Bly, men med Tiden vil den ikke være istand til af sine Indkomster at bestride saa meget Straatag, saa den kan holdes under Tag, eller at man kan købe Messevin og Brød. Hr. Nicolaus har købt en Ligsten i København, men Præsten vil ikke tillade, at den lægges paa hans Faders Grav.

Saa blinker det over Flensborg Fjord. Kristian IV.s Armé er paa Hjemvejen efter Kampe ved Lutter am Barenberge. Bag-efter kommer Wallenstein og hans Folk. I et Land, som flyder med Mælk og Honning, agter de at holde Gilde. Den 15. Sept. 1627 hedder det i en Beretning, landede ved Holdnæs Færge kong. dansk Krigsfolk og udplyndrede hele Sundved, saavel Kirkerne som Sognefolket. Den egentlige Indrykning skete nu ikke over Holdnæs, men ad den gamle Hærvej. Hvad der laa i dens Nærhed, blev hjemsøgt af Ven og Fjende. Men meget viskes ud paa Historiens Tavle. Hverken Bov eller Bro-ager giver os Besked om Kirkernes Skæbne, ogsaa Ashøl er tavs. Kliplew var forladt af baade Præst og Herremand. In diesem Jahre (1627) weihn (Gott wende alles nach seiner väterlichen Barmherzigkeit hinwieder zum besten Stande) das Land mit Kriegsmagt überzogen. Ist nichts erfolgt (ingen Indtægt).

J. A. B.

præceptor der Jugendt auf
Grauenstein.

Næste Aar var det det samme, ingen af Herremændene var hjemme (keiner von den Kirchenpatronen anheimbsch gewesen). I 1629 kunde endnu ikke holdes Regnskab wegen der grassie-

renden Seuche. Kirken blev brøstfældig, Kalk og Disk maatte anskaffes. Mange Gaarde var øde.

Af Ulykkerne fik Uge Sogn dengang en Broderpart. Kirken og Byen med Undtagelse af 2 Gaarde gik op i Luer, efter Sigen-
de stukket i Brand af Danskerne under Tilbagetoget. Et Øjeblik gjaldt det Sognets Eksistens, om at være eller ikke være i Fremtiden.. Kirken kunde ikke genopføres lige straks. Gudstjenesten holdtes paa en af de to forskaanede Gaarde, mens de øvrige Beboere søgte at genrejse deres ødelagte Hjem. Ogsaa for Kirkens Vedkommende blev Kampen taget op. En Indsamler drog afsted og bragte efter et Aars Omstrejfen 2½ Skilling netto hjem, det øvrige var opslugt af Rejseudgifter (og af Landets Fattigdom). Saa var det Kirkeværgen Jes Hansen tog fat. Han havde nu længe nok set paa Ruinerne af det Kirkehus, som han var sat til at værgе. Tiggergang maatte man gaa, men det gjaldt om at finde de rette Steder. Da Jes Hansen kom tilbage, efter at have udvidet Rejsens Radius til Holland, kunde Kirken i Uge genrejses. Et Taarn har den aldrig haft, men et Klokkehus stod før Branden vest for Kirken. Efter Branden hjalp man sig først med et tarveligt Stillads, indtil man fik et nyt Klokkehus 1685. Ogsaa dette stod oprindeligt paa et andet Sted men blev skruet hen paa den Plads, hvor det nu staar. Kristian III.s kostbare Bibel blev stjaalet af en kejserlig Soldat; men en forstandig Købmand i Aarhus afkøbte ham den og Sognet kunde indløse den 1642. Efter Sagnet var der engang baade Kobber og Bly paa Uge Kirke, men nu blev det til Spaan og Straa.

Byerne Aarslev og Nybøl i Nabosognet laa i Aske. I Kirkebyen (Hjordkær) stod Præstegaarden med nøgne Mure. Kirken blev vel staaende men ikke urørt; thi 1631 meldes der: »I denne forgangne Sommer hafuer den gandske almne vdj Jordkier Sogn aff djeris egne pending vdlagt til Kirckens bygnings forfremmelse« et Aars Tiende (ekstra).

Men Bjolderup Kirke delte Skæbne med Uge. Sammen med den havde de to andre Kirker i Rise Herred, Løjt og Rise, Navn

af de bedste i Amtet. Sidst paa Aaret 1627 var den en rygende Tomt. Præstegaarden og Degneboligen ved dens Side fulgte den i Undergangen. Et halvt Hundrede Gaarde sank samtidigt i Aske. Men her kom Hertugen og andre gode Folk til Hjælp. Kirkens udestaaende Kapitalier blev sagte op og for største Deelen virkelig betalte. Hvor Pengene kom fra er ikke let at forstaa. Adskillige Bønder maa have haft noget gemt paa Kistebunden. Genopbygningen fuldenndtes 1631. Men først efterhaanden udstyredes Kirken i det Indre. Paa Døren stod i sin Tid: 1638.

Præstegaarden i Rise — hvorfor skulde ikke ogsaa den brænde? Den brændte. Maaske 100 Fag Hus. Med Kirken behøvede man ikke at gøre sig nogen Umage. Her havde, som vi saa, Lynet arbejdet i Forvejen, et levende Forvarsel om hvad der skulde komme.

Hvilket Syn for den, der vandrer op ad Hærvejen over Urnehoved og vender sig om for at se tilbage. I fire Kirkesogne ligger hele Landsbyer i Ruiner. Høje Kirketaarne er forsvundne. Tyske Eder lyder paa Vejene. Regiment efter Regiment samles til Appel ved Korsvejen. Langstøvede Ben svinger sig over Hestens Ryg. Knyttede Næver rækkes i Vejret til Afsked og en bragende Forbandelse slynges ud over Landskabet med de ødelagte Byer. En Vogn kommer skumpende bag efter ad den trælsomme Vej. Belæst er den med gammelt Jern af Dørhængsler og Murankere og med Bly af et Kirketag. De 4 Heste er tagne fra den sidste Bonde, som ejede noget i dette Sogn.

Rytterne drog nordpaa. Hvor vidt Flammerne fulgte med, ser vi ikke. Men en anden Følgesvend, Pesten, fulgte i al Fald med til Østerløgum, hvor den strakte 66 Personer til Jorden i 1627 og 74 i 1628, ialt 205 Mennesker. Ellers fortælles der fra dette Sogn, at en god Mand i Genner skænkede Kalk og Disk 1630 fordi de forrige ligesom Messeskrudet i Krigens Tid blev Kirken aldeles frarøvede. Andre kostbare Sager paa Alteret var ogsaa forsvundne.

Naturligvis spredtes Hærene bort fra de store Veje. I Var-

næs ankom de kejserlige ved Mikkelssdags Tid 1627 og forlod Sognet i Juni 1629. Wat des Pastors Mag. Peter sein güder Belanget hebben des Kaisers rütter Ehme in vorsehn Dage an Geldt Korn Proviant u. a. geranet und mit Gewalt affgezwungen — omtrent for 300 M. Præsten i Hellevad blev plyndret.

General Torstenson traadte nye Spor paa Elendighedens brede Vej. Men Genoprettere og Istandsættere var ogsaa til-rede. Den os allerede velkendte ubegribelig store og vedblivende Velgører Lorens Nissen paa Oldemorstoft gav Bov Kirke 400 M. i Forskud, sikkert til Udjævning af Svenskernes Bedrifter.

I Rinkenæs dukkede Svenskerne op ved Juletid 1643 og saa straks paa den smukke Kirke med dens nymalede Altertavle. Først rev de Blytaget af, det var Raastof til Kugler. Vinduerne havde ogsaa Bly, de gik sammme Vej. Derefter — saadan fortælles der — gjorde man Forsøg paa at stikke Bygningen i Brand, hvilket dog mislykkedes. Ved Fjendens Tilsynekomst nedgravede Præsten Alterkarrene i Jorden og tog Kar af Tin i Brug. Da Rytterne søgte efter Kirkens Skatte og kun fandt værdiløse Sager, blev de rasende og mishandlede den stakkels Præst, som dog ikke forraadte sin Hemmelighed. Præstegaarden maatte brænde. Sognefolket jagedes som Vildt. Fattigdommen blev saa stor, at man ikke ved egen Kraft formaaede at genoprette det faldne. Da skaffede Præsten ved Hjælp af sine formuende Slægtninge i Flensborg et Laan tilveje, saa den nødvendigeste Istandsættelse kunde udføres. Til et nyt Blytag slog Midlerne dog ikke til, den Herlighed var uigenkaldeligt forbi.

I Hjordkær var Dørene lukkede; men Rytterne tog Vejen gennem Vinduerne. Søderup Port og Kasø Port splintredes og Dørene brændtes. I Bjolderup var Folk i den Grad udsugede (ausgemergelt), at det skortede paa Levnedsmidler. Varnæs Præsten skriver, at den svenske Hær indtraf i December 1643 og forlod Egnen til Mikkelssdag 1645. Man fik Tid til at lære hinanden at kende.

Sammenlignet med Kejserkrigen paa denne Egn var der

denne Gang mere Skaansel, hvilket aabenbart stod i Sammenhæng med de anvendte Krigsmetoder.

I Bov skriver man 1657. Sognepræsten døde Langfredag dette Aar, og Præstegaarden stod derefter tom i to Aar. Den nye Præst kaldedes 1659 og kom fra Felten. Han havde hørt Trompeterne saa mangen Gang. Sognefolkene opholdt sig baade her og der, mest dog i Flensborg eller Kollund. Næsten hver Uge var der døde, fordi den klæbende Syge grasserede. Præstens Hus laa i Aske og sin Løn kunde Præsten vente paa indtil videre. Først 1661 begyndte man at bygge og Folkene indfandt sig med Tiden. Prædiken holdtes i Kollund, hvorhen Præsten hentedes med Baad (fra Flensborg,) hver Søndag, somme Tider i stor Fare. Lorens Nissen skænkede, skønt han var død for nogle Aar siden, 1000 M., fordi Kirken i Krigen sidstledet 1659—60 er blevet meget ruineret, Blyet revet af og røvet, saa Gudstjenesten næppe kunde holdes og Sognet for de udstaaede Trængsels Skyld umuligt kunde lade den reparere. En ny Tagstol kunde rejses ved denne Hjælp. En god Mand i Kollund, Hans Tyssen lovede Præsten i Skriftestolen 1666, at han vilde ofre 4 Rd. til et nyt Alter. Hele Istandsættelsen af den nedtagne Bygning skal først være fuldført 1698. Klokkehuset blev fornyet 1693.

I Holbøl Sogn har Krigsfolket huseret slemt. Præsten Mikkell Iversen døde 1663, og Efterfølgeren tiltraadte i bare Elendighed og fik efter megen Tryglen endeligt overladt en øde Gaard 1671. Men værst saa det ud i Kirken. Den 24. Januar 1662 faldt nemlig den øverste Del ned og sønderslog de fleste Bjælker. Da Præsten i sin private Regnskabsbog skriver om disse Tildragelser, angiver han som Grund til Sammenbrudet: 1, har Kirkeværgerne forladt deres Embede; 2, har samtlige Sognefolk foragtet Hr. Mikkels Formaning. Ja Nis Hokkerup og hans Søn har paa 3. Juledag 1661 efter Prædiken fulgt ham hjem med Stok og Sten. De vilde Præsten tillivs, hvilket Asmus Riggelsen dog afværgede. Hr. Mikkels Kone lukkede Døren

i, saa Nis Hokkerup ikke kunde komme længere. Saadan gik det altsaa til, at Holbøl Kirke styrtede sammen. Endnu længe efter de Dage vilde der ikke ligge Sten paa Sten. Den vestre Pille byggedes 1673 men faldt ved samme Aar, da Murværket paa Grund af Regn ikke kunde blive tørt. Aar 1693 mindes Præsten, hvad der staar hos Profeten Haggai: »Herren vakte Aanden hos Serubabel og de kom og gjorde Arbejdet paa den Herre Zebaoths deres Guds Hus« og gør dertil denne indholdsrige Bemærkning: »Her svor Nis Jepsen i Hokkerup, at Kirken skulde bygges indvendigt, og hele Menigheden var villig dertil. Gud gøre Gengæld mod enhver«. Hvad der skulde genoprettes var sikkert endnu Følgerne af Nedstyrtningen 1662. Men nu svor altsaa Nis Jepsen og saa blev der bygget. Dog stod endnu Vestmuren og raabte om Hjælp. Først 1703 blev den sig selv igen.

Beboerne i Asbøl havde intet at betale med 1658 og 1659, da de led under Indkvartering og Udplyndring og desuden var spredte rundt omkring. Kirken var opbrudt, plyndret og ilde tilredt. De bortflygtede begyndte at indfinde sig igen 1660, men i Kirkens Kasse faldt der kun 2 M. 2 Skill., som Murmanden fik. Han stoppede vel et Par Huller. Men Vinduerne — for at raade Bod paa den, bare det allernødvendigste, maatte man laane 20 M. i Dybbøl (1661). Endnu 1683 var Klokkehuset helt ruineret, saa det maatte oprejses af nyt. Hans højgrev. Eksell. lovede 1692 Hjælp til det usle Tag, men der blev ikke noget af, og imens faldt Loftet ned i den vestre Ende.

I Kværs fulgte 1660 Lungepest blandt Kvæget — Datidens Bønder har ogsaa haft noget at trækkes med — hvorved Præsten mistede 5 af sin 7 Køer. Ladegaard var øde. I Hjordkær døde Præsten af Pest 1659. I Uge, hvor bitre Erfaringer endnu laa friske i Sindet, købte man Beskærmelsesbrev for Kirke og Kirkehuse. Alligevel blev Alteret revet ned og Kærterne søndersløges, mens Vinduerne splintredes. Bygningen trængte gennem mange Aar til Medlidenhed og Hjælp. Lutke Larsen i Flensborg skænkede 10 Tønder Kalk, Provsten 20 M.,

Præsten 10 M. og andre Godtfolk i samme Forhold (1694). Men med lidt opspilede Øjne ser vi paa de følgende Linjer fra 1691:

Drukket med Smeden for $4\frac{1}{2}$ Skill.

Ved Risten drak de 2 Kirkeværger for 3 Sk.

Ved Udmajning af Kirken de samme for 6 Sk.

Ved Indkassering af Lyspenge drukkert for 12 Sk.

Endnu drak Kirkeværgerne ved Præstegaardens Tækning for 3 Sk., dernæst hos Peder for 13 Sk. og med Niels Mors for 10 Sk. Tilslut sad de sammen med de 12 Mænd og lignede Kirkeskatten, mens de slukkede Tørsten for 2 M. 13 Sk. Ogsaa Tobak spenderede Sognet paa dem. Humøret var nok godt. Brændevin og Sorger kan ikke forliges, det vidste man i det 17. Aarhundrede.

Paa sammme Tid gik den sidste kostbare Pryd paa Felsted Kirke al Kødets Gang: Kobberet paa det stolte Spir. Kirkeværgerne rejse til Flensborg med Resterne; men da det var lappet og medtaget vilde ingen købe det. Endeligt fik de det dog solgt for 163 M. Felsted nøjedes saa med Bly. Omkring 1700 laa der endnu mange øde Gaarde i Sognet.

Ensted, Kliplev og Varnæs havde Besøg af Rytterne og saa dem forsvinde i August 1660. Hertug Christian Albrecht gav 1670 Lov til at Omkostningerne ved Reparation af de helt brøstfældige Kirker i Hjorkær og Løgum maatte fordeles paa Sognene. I Østerløgum Sogn, hvor Pesten var haard under Kejserkrigen, døde der denne Gang 197 Personer.

Om Hellevad taler Sognets Krønike. Forstandig Tale vil jeg ikke kalde det. Kirken, siges der, synes at være ødelagt 1659 og Byen plyndret. Sognet kom ikke mere til Kræfter, tværtimod bredte sig efter Krigen Forarmelse og Tiggeri, hvis Spor man kan følge indtil 30-erne i dette Aarhundrede (1830). Denne Forkommenhed har paatrykt Befolkningen et Præg, som først tilkommende Tider turde faa helt udryddet. Ingen intelligente Folk, som kunde fremme aandelig Opgang, indvandrede, for saavidt som en ufrugtbar Jord og et ufrugtbart Folk bød Intelligensen for faa Chancer (Andresen). Saadan bedømte omkring

1870 en slesvig-holstensk Præst sit Sogn, skønt han samtidig tilstod, at der var gode kirkelige Forhold. Hvad Jordbunden angik, kunde Præsten have nogen Ret, idet der i gamle Dokumenter siges, at omkring 1700 var de fleste Marker bevoksede med Lyng. Nu er Lyngen imidlertid forlængst veget for Ploven. Vi tør haabe at der ogsaa er kommet en Grødetid for Intelligen-sen, selv om tyske Præster engang mistvivlede.

Kunsten blev trods alt ikke forsømt. Den Maler, som kastede de dejlige Arabesker op over Hvælvingen i Holbøl, lod ikke Efterverdenen vide, sit Navn. Det samme gælder om Portrætmaleren i Bov Kirke. Men den, der malede et »firkantet Maleri« paa Alteret 1670 kaldte sig Ayerschettel, hvilket dog er et gammelt Landsbynavn. Heinrich Billedskærer (Ringeling) arbejdede 1610—20 sammen med Hans Maler i Kliplev. I Uge lod Kirkeværgerne male Opstandelsen og Dommen, Gud til Ære og til god Ihukommelse. Alter Krucifiks, Stole fik ogsaa nye Farver. Niels Pedersen lod Prædikestolen staffere, medens Knud Martensen lod Kristi Billede og Knud Jørgensen lod Daaben staffere. Malerpenslen vilde ikke hvile, og de trofaste Kirkeværger tog sig mangan god Taar, mens de gik fra og til. En ikke ringe Opgave fik Johan Maler fra Aabenraa i Hjordkær Kirke 1655. Efter at der var brugt 6 Tønder Kalk til at slette og hvid at gøre, malede han Væggene oven og nede i Kirken. Spor af hans Arbejde kom tilsyne 1888, det var Arabesker i gul, rød og sort Kulør. Næste Aar stafferede han Pulpituret (Tabulatur), Skrifte- og Degnestol.

Udsmykningen af Bjolderup Kirke voldte Ærgrelse og Fortræd. Malerens Navn faar vi ikke at vide, men han sagdes at være en Søstersøn til Sognepræsten N. Bjørnsen. Arbejdet blev udført 1697. Et stort Maleri dækkede rimeligvis en af Kirkens Vægge. Herom siger en gammel Beretning: »Som den daværende Amtmand i Apenrade troede, at dette Maleri var en Satire paa ham, fordi Maleren havde forestillet Djævelen i Helvede som en Ugle og han just førte en Ugle i sit Vaaben, bragte han det med megen Møje saa vidt at Maleriet blev overkalket«.

Ikke længe derefter døde Præsten. En Kommission blev nedsat for at ordne Sagen med Arvingerne, den bestod af Amtmand Günderoth og Provsten i Tønder Samuel Reimarus. Da Amtmanden antagelig ikke havde glemt sin Vrede og Samuel Reimarus ikke var af en blid Natur, kunde man paa Forhaand regne med, at Frugten af deres Granskninger vilde smage af Peber. Det gjorde den ogsaa. Vi læser bl. a.: Was zum anderen die Mahlerey oder vielmehr Schmiererey in der Kirche anlangt haben wir befunden, dass sie mit einem Wort nicht allein nichts wert besonderen auch der Kirche ganz skandalös ist, sodass das Kirchengeld wegen dieser Maklerey und dann auch wegen Auszierung der Frau Pastorin und Kön. Reitvoigts Stuhl — 375 M. — ganz übel und unverantwortlich angewandt ist. Den kong. Ridefoged var ikke en Ven af de hertugelige, idet hele var Spændingen mellem Kongens og Hertugens Folk i Bjolderup Sogn stærk og havde været det længe. Efter Kirkens Ødelæggelse 1630—40 var der en saa stædig Kamp om Stolestaderne, at Konge og Hertug vilde have Sagen afgjort ved 12 Herredsmænd. I dette bitre Modsætningsforhold maa vel ogsaa søges noget af Forklaringen til Billedet i Kirken og alt hvad der fulgte efter. Præsten maa da have været kongeligssindet. Den gyselige Ugle holder sig skjult indtil denne Dag, hvis ikke den spøger i Kirken ved Nattetider.

Saa glider vi ind i det 18. Aarhundrede. Da var de to Kirker i Kliplev og Kværs, som begge laa under Søgaard og en Tid havde fælles Præst, i en bedrøvelig Tilstand. I Kliplev var Blyet fordærvet, Hvælvingerne havde taget Skade, Taarnet vilde falde til den ene Side, de fleste Vinduer duede ikke, Murene havde slemme Revner og Gulvet var ujævnt. Indentil spærrede den grevelige Stol og Gitteret (das Gegitter, sammenlign Tønder og Møgeltønder) saaledes at de som sad ovenfor ikke kunde høre Prædikenen og de som sad nede i Kirken ikke kunde se Præsten. Grevens Stol skal skrues i Vejret. Gitteret tilligemed det paa Sydsiden i Koret anbragte Hængeloft (Hangeboden) skal fjernes, især da Kirken har faaet et Orgel, hvor Skoledrengene

og Degnen kan staa (de stod altsaa før paa Hængeløftet). Blyet kom først fra Flensborg; men efter at Skibene var komne hjem fra England, hentedes det i Aabenraa. Der brugtes bl. a. 500 Tagsten til Benhuset. Senere meldes om en Hovedrestavrering 1754, hvorved man skal have taget Nikolajkirken i Flensborg som Mønster, idet man udstafferede Hvælvingerne paa lignende Maade og dannede Alteret (der dog først byggedes 1775) i Stil med det derværende. I Kværs havde man 1705 meget store Udgifter fordi Kirken stod i Fare for at falde sammen over den forsamlede Menighed. Hele Tagstolen var raadnet.

Om Asbøl hedder det kort og godt, at Hertug Frederik lod Kirken af ny opbygge 1768. Den maa have trængt til det. Da Søren Abildgaard saa paa Holbøl Kirke 1775 kaldte han den forfalden og ringe. I Rinkenæs styrtede Korhvælvingen ned 1799, Korbuen gik ved denne Lejlighed tabt. Til Varnæs Kirke kollekteredes 1764 i alle Provstier. Fra Münsterdorf i Holsten kom der 80 M., Rise fik allerede 1744 Hjælp ad samme Vej. Uge Kirke solgte sit Bly 1726 og sad i Fattigdom. Arnolt Barnsen i Flensborg skænkede nogle Tønder Kalk 1738, at den kunde hvidtes. Præsten sidder og filosoferer over, hvorledes vore Forfædre har kunnet opføre og saa kostbart udsmykke de store og massive Kirkebygninger, som Efterkommerne næppe er istand til at holde vedlige, hvilket de mange Kollektur beviser. Han mener, det var Skriftestolen og Skærsilden, som gjorde de store Gerninger. Man maatte nu om Dage, hvis ikke det var en Selvmodsigelse, ønske sig en luthersk Skærsild. Han har set dette Ønske fremsat af den i sin Tid berømte Professor og Præst Schupp i Hamborg (som dog kunde være satirisk). Om Alteret gør Præsten den Bemærkning, at det som allevegne er af raa Marksten udmuret med Kalk og at dette af Pavedømmet frembragte Gammel-Testamentleri nok har sin Forklaring 2. Mos. 20, 25. Det sidste Fingerpeg er ikke ilde. Her staar nemlig: »Dersom du vil gøre mig et Alter af Sten, da skal du ikke bygge det af huggen Sten; thi lader du dit Huggejern komme derover, da vanhelliger du det.« Saadanne Altre findes endnu f. Eks. i

Egvad og Bedsted, ogsaa i Østerløgum sidder der Natursten. Mange Steder har man jævnet disse gamle Sten eller beklædt dem.

Om Hjordkær indberetter Generalsuperintendenten 1751, at Kirken er i saa slet Tilstand, at dens Forfald snart kan befrygtes. Den kan ved Beboernes Fattigdom kun hjælpes ved en Kollekt. Ogsaa Egvad maatte gaa Tiggergang 1780. Det gavmilde Münsterdorf Provsti sendte 69 M. Klokken i Hellevad kaldes, genfødt af Asken i 1738, hvilket kunde tyde paa at dette Aar har været skæbnesvangert for Kirken eller Taarnet, maaske ved Lynnedslag.

I de udførlige Beskrivelser fra Begyndelsen af Aarhundredet er Kirkernes Tag det mest paafaldende. Det er et Efterkrigsbillede, som mange Steder blev bevaret indtil vore Dage. Kobberet forsvinder, Blyet tildels. Ikke blot har hver Bygningsdel sit eget Tag, men halve og hele Sider paa Skibet er med Pander ved Siden af Bly, Taarnet i Rise havde øverst og nederst Bly, i Midten Spaan. Et broget Billede, som klart gav tilkende, at Befolkningens Velstand var ødelagt for et Hundrede Aar, at Evnen til at afhjælpe de store Bræst var brudt. Hvordan det stod til med Viljen kan vanskeligt siges. Men det er givet, at vore Landsbykirker efter det 17. Aarhundredes Oplevelser ikke mere var de samme. De gamle Slægter som laa i deres Grave vilde have set paa dette Billede med Sorg. Med en Slags vemodig Nøjsomhed og Ligegladhed siges der om Kirken i Løjt: Sie ist inwendig gewölbt und in ziemlichem Stande, die gestülbt aber sind nach Hausmanns Art. Pragten var borte, men for Husmænd var det godt nok.

Man havde Lyst til at male. Joachim Schultz malede Kliplev Kirke 1704. Johan Lorentsen Krøger, Kobbersmed i Haderslev, lod fremstille den yderste Dom i Bov Kirke 1740. Sognepræsten lod sig selv male og skænkede en Krystalkrone samt 100 M. til Renholdelse af begge Dele. Han kendte Støvets Magt i denne Støvets Verden. Den Mand, som malede Stole, Døre og Loft i Kværs 1750, kaldes Tischler Nis Hansen in Quars. Derimod var

det Maleren Nicolaj Nissen i Varnæs, som malede i Holbøl 1797. Samme Sted havde Købmand Klaus Richelsen i Flensborg ladet sætte et stort Contrefait 1729, som forestillede den yderste Dom, et meget yndet Emne i de Tider. Hr. Knud Andersen i Fensborg lod hele Uge Kirke renovere 1762 ved Maleren Thorkild Petersen fra Løgum. I Varnæs, Løjt, Bjolderup og mange andre Steder malede den flinke Jes Jessen, engang C. V.. Eckersbergs Læremester. De smaa Blomster paa sort Grund i Stolegavlene er yndefulde og skulde gerne bevares, men alt i alt er ogsaa hans Arbejder et Udtryk for det 18. Aarhundredes Ikke-Kunnen.

Hvidtekosten i det 18. og Udrømningen i det 19. Aarhundrede har ogsaa sat Spor i disse Kirker. Kun et Eksempel. Træd ind ad Hoveddøren i Østerløgum Kirke. Du standser et Øjeblik paa Tærskelen, mens dit Øje søger frem gennem det store Rum. Ved sin Højde og Længde er dette Rum ikke uden Virkning. Men hvor tomt! Helt der langt borte i Øst ser du gennem den lave Korbue et Parti af en Altertavle, der endnu nogenlunde er sig selv. Gaa nærmere, at du kan se det hele. Du begynder at smile ad de fjollede smaa Heste, men de er muntre, ikke sandt? Vi hører dem vrinske. Vi hører ogsaa Menneskestimlen raabe og støje. Du smiler igen: alle Munde er jo lukkede. Ja vel, saa er der et stille Øjeblik. Der er noget, som har faaet Stimlen til at tie. Et Raab deroppe fra, en fjern hendøende Klage, et Suk som fra en Verdens Undergang. »Jeg tørster«. Se, her kommer allerede han med den lange Ysopstang og Svampen. Ogsaa han er tilhest, har endda ondt ved at naa helt op til de tørstende Læber. Skøn er han, denne Rytter. Han giver den sidste Lædskedrik til en døende. Og det er Æddike. Men hvorfor holder han der endnu, hvorfor sænker han ikke sin Lanse igen? Er det ikke nok, skal der drikkes Æddike i hundrede Aar? Du hører ikke paa mig, du staar allerede og betragter Historiens sidste Del, det nederste Passionsstykke i Fløjen tilhøjre. Det er Gravlægningen. Se, denne Kvinde, der kaster sig paa Jorden ved Ligets Side, saa voldsomt som om hun skulde fare ud af Rammen ned imod os. Han har glemt, at Silkekjolen let brister

under saa spændende en Bevægelse, at Fløjel er for sart til at ligge i Støvet. Nu slaar hun sin højre Arm om de blege Ben og Munden nærmer sig for at kysse det aabne Saar i Foden. Underligt at staa her lige foran som Tilskuere. Vi bliver smaa, du og jeg. Det fylder mere end vore smaa Kar kan rumme. Og dog var der meget mere at se — engang. I denne Hvælving, næsten en Kuppel, var der Ranker og Figurer i fulde Farver. Der-nede paa de svære Mure i Skibet bevægede sig en broget Flok af bibelske Skikkelser lige saa levende som Menigheden, der sad i disse Bænke. Ved Kormuren stod Alteret med prægtigt forgyldte Figurer. Disse Stolestader eller deres Forgængere med smaa Gavle og Døre var holdte i Grønt som Bøgeskoven ved Pinsetid eller i Gult som Liljen ved Paasketid eller i Lila som Enghyacinten i Maj. Over det hele løb de mørkebrune Bjælker Side om Side, som troligt og trygt afslutter Rummet uden at tynde. Højt oppe sad de klassiske smaa Vinduer, hvorfra et endnu ses i en Krog i Koret, sømmet til et Brædt. Saadan var det engang. Hjemligt, kulturfyldt, fortidsfortroligt, fortællende. Det maa have været tørre og idetomme Slægter, som fuldbyrdede denne General-Annulering af Liv og Skønhed. Det vil vare længe, inden Østerløgum Kirke og hendes lange ligklædte Søstre faar det igen som frarøvedes dem for et Par Hundrede Aar siden.

Lad os gaa. Her var stille og stemningsfuldt endnu trods Tomheden. Uden for Kirkegaardsporten lugter Vejen af Benzin.

Et Billede fra Restaurationstiden har vi i Ensted. Her var en fuldstændig Fornyelse nødvendig 1840. Omkostningerne skulde dækkes ved Salg af Blyet og blev det. Langsomt skred Blyet ned fra sit aarhundredgamle Leje, først 20.000 Pund, saa 1200, saa 1100 og tilsidst 9.000. Kirken stod derefter med røde Tagpander i det Ydre og hvidt Gibsloft i det Indre. Fortiden kendte den ikke mere.

Paa samme Maade restaurerede man i Holbøl og Hellevad ved at sælge det gamle Bly, i Hellevad 40.000 Pund. I Bjolderup derimod gjorde man et uventet Fund 1845. I et Hjørne over

Taarnhvælvingen opdagede Kirkeværgen en stor Klump Bly, som med meget Besvær hævedes og viste sig at veje 1500 Pund. Blyet maa have ligget der siden Branden 1628. Det blev ikke solgt, men støbt til Blyplader igen, som det engang havde været.

Tiden har været haard ved Rise Kirke. Det maa vi sige. Taarnet brændte af Lynild 1627, hele Kirken nedbrændte 1893. Det gamle Alter fra Middelalderen med et Billede af Jes Jessen vandrede til et Museum i Kiel. Prædikestolen gik samme Vej, men Skjuleet over den blev paa sin Plads indtil det hele brændte. Pastor Wulff længtes efter skønnere Sang i sin Kirke og skænkede den et Orgel. Det havde engang musiceret i selve Domkirken i Slesvig, derefter i den lige saa ærværdige Klosterkirke i Løgum og kunde ikke tjene til evige Tider i Rise. Det var ellers »von reizendem Aufbau«. Da det forfaldt, fik man et fra Helligaandskirken i Kiel. Det brændte og tav for stedse. Saaledes har hver Ting sin Skæbne. Ellers siger Søren Abildgaard om Rise Kirke, at han fandt den nylig pyntet og malet.

Af Malere træffer vi foruden den allerede nævnte Jes Jessen den russiske Maler Rosenborg, som portrætterede Præsten Th. Hoyer Jensen i Bov, Maler Kruhl, der arbejdede i Bedsted (1802), Maler Nielsen, som smykkede Uge Kirke (1855), Maler Kjer, som arbejdede i Hjordkær (1831).

Bygningens enkelte Dele.

De mange Klokkehuse af Træ er der talt om ovenfor. Hvor gamle de er, er ikke let at sige. Ensted fik sit smukke Klokke-taarn 1826, det yngste af dem alle. Men det var en Afløser. Regnskabet kender allerede 1750 en Bygning med 2 Klokker. Asbøl taler 1708 om Erbauung des grossen Hauses, men 100 Aar før repareredes der paa et Klokkehus. I Kværs er der Tale om et nyt Klokkehus 1720 (Errichtung des Glockenhauses) og der er 1816 en Udgift an den Baumeister des Glockehauses; men saadanne Udgifter var der ogsaa i 1705. Uge fik et Klokкетаarn 1685, Hjordkær et 1633, Holbøl et 1649, Varnæs et, som det synes,

længe før. I Hjordkær var man ikke tilfreds med denne Fortrolighed. Det lykkedes at faa bygget et rigtigt lille Taarn paa Kirken 1747, ved hvilken Lejlighed Trætaarnet rimeligvis forsvandt. Men 1793 fik Herligheden en Revne og maatte rives ned. Af Tømmeret byggedes atter et Klokkehus. At bygge et højt Spir igen var for svimlende en Tanke for Hjordkær Sogn indtil denne Dag. Den Mand, som stod i Spidsen for Taarnbyggeriet 1747, laa under Kirkegulvet og ligger der vel endnu.

Storprovstens gamle Kirke i Felsted havde et Spir (Rytterspir), der ogsaa kaldtes et Taarn. Det forsvandt 1762, og et Klokkehus rejstes i Stedet 1769. Da var den sidste Storprovst død for længe siden. Det segnende Spir var Slutningen paa en gammel Drøm. Men i Folkets Sind levede Drømmen videre en Stund. Kirkeværgerne og en Del Bønder lagde Planer om et nyt Taarn 1776. De lovede at bidrage hvad de kunde. Asmus Thaysen vilde give en Eg til en Mittler-Bau-Seule i Taarnet (Kongebjælken). Til de store Godsejere i Sognet skrev man bl. a., at et Taarn i mange Aar har været længselsfuldt ønsket af Menigheden; men for Uformuenhedens Skyld har Ønsket ikke kunnet virkeliggøres. Men Sagen veg tilbage til Drømmenes Land. Præsten var vel den sidste, som slap Taarntanken. Da han byggede den smukke Præstegaard 1787, lod han skære et stolt Spir i Dørens to Fyldinger.

Saa er der Klipleve tilbage. Her knejser Spiret endnu paa det høje Tag. Det staar lidt uregelmæssigt i sine Linjer og Sammenføjninger, som om det havde været ude for megen Modgang, hvad det selvfølgelig ogsaa har. Men se saa det brede, fast tømrede, tilsyneladende urokkelige Taarn af Eg derhenne paa Nordsiden af Kirkegaarden. Grønsvær rundtom med et Par forladte og glemte Grave, hvis Beboere dog havde et Navn engang. Den gamle brede Dør aabner sig, og Beskueren standser uvilkaarligt ved Tærskelen, inden han gaar længere ind i Rummet. Et Spil af slumrende rolige Kræfter, viede, som det synes, til Evigheden, lukker sig langsomt op for Øjet, som om de vaagnede i dette Øjeblik. I Midten den smukt forarbejdede

kæmpemæssige Stolpe, som de Gamle kaldte Kongebjælken. Det er en Eg fra Sundeveds Urskove, som er flyttet herind, og den staar, som om den gror videre i Jorden. I Korsform skyder den sine svære Grene ud til Siderne, og dens Børn kravler i Form af skraat indad hældende Andreaskors opad paa de fire Sider. Denne Eg plantede sig selv engang, længe førend en hertugelig Hegereiter red gennem sit Rige. Maaske den har været rodfast i 500 Aar og luftet sine Grene i Vinde fra Alssund for 1000 Aar siden. Mange Menneskeslægter er baarne til Graven siden den var ung, men dens Styrke bærer endnu Taarnet. Er der nogen, som ser det? Mange gaar forbi. Ungdomsskarer sværmer gennem Landet, de skal se Dybbøl og Rudbøl og Flensborg Fjord. Men ser de den gamle Eg i Kliplev? Kommer der — det kunde jo tænkes — et halvt Dusin skandinaviske Tømrersvende, da luk dem ind i Taarnet, og mener de at kunne klare det derinde med nogle Vittigheder af sidste Aargang, saa drej Nøglen om og luk dem ikke ud, før de kan gøre Rede for hvert Baand, hver Sammenføjning, Grundrids, Omrids og Rejsning, og indrømmer, at der var Svende for et halvt Aartusinde siden, som kunde skære et Stykke Egetømmer tilrette. Men for ikke at tage Munden for fuld paa de gamles Vegne skal jeg vedgaa, at ogsaa dette Tømmerværk, der synes aldrig at kunne vige en Tomme, engang truede med at gaa fra hinanden, og maatte hjælpes tilrette igen. Det var under Klokkeeringningen 1746 i Anledning af Hs. Maj. Kong Kristian VI.s Død. Her som allevegne var det Klokkerne, som bragte saa mangt et Taarn med tykke Mure til at give sig i Knæerne. Naar to Klokker sattes i Bevægelse, svingede 500—1000 kg (et almindeligt Vognmandslæs) frem og tilbage i Timevis. Her skulde Modstand til. Og dog staar den gamle Eg aabenbart just som den stod, da den første Mester og hans Svende gik fra den. Lillebæltsbroen er et Størværk, en Pragt, en kraftig Bindestreg mellem Jylland og Fyn. Men lad os tale om dens Sammenføjninger om 500 Aar.

Kan hændе, at Kliplev Klokкетаarn da staar uforandret — kan hændе, at disse Blade da ligger ormstukne i et Arkiv —

kan hænde, at en Historiker da tager dem frem og gør Sammenligninger. Men nok om det. — Luk saa op for de seks nordiske Tømrersvende og lad dem trille videre.

Selve Kirketaarnene formaar vi ikke at datere. Men i Løjt nævner man Aar 1480 og viser det Sted, hvor Tømmeret blev taget. Hellevad Kirketaarn bærer i sin Hvælving Tallet 15 Anno 28. Det er ikke urimeligt, at Taarnet stammer fra dette Aar, skønt der samme Sted læses, at 1521 kom Kasø fra Hellevad. Taarnet i Østerløgum styrtede ned 1718 og rejstes igen. Spiret i Bjolderup ramtes af Lynet 1856. I Rise bar Taarnet endnu 1849 et Kobbertag, men Kobberet blæste ned, da det var daarligt lagt paa.

Benhuse omtales i Kliplev, Aabenraa og Asbøl. Vaabenhuset i Varnæs kaldtes ogsaa Lighus. At Vaabenhusene er benyttede til Skolestue meldes der ikke noget om fra dette Provsti.

Et Halsjern hang uden for Kirken, som oftest vel ved Klokkehuset, og tjente som Gabestok. Hjordkær købte Jern til dette Brug 1637. Kliplev gemmer endnu et Halsjern med Kæde, som i sin Tid var fastgjort ved Kirkegaardsporten. Det ærværdige Klokketaarn skulde ikke have den Skam. Ved det ældgamle Klokketaarn i Varnæs hænger endnu to Kæder, den ene med et Halsjern. Gabestokken fra Ensted er udstillet i Aabenraa Museum.

Mere Plads maatte skaffes tilveje alt som Folket tog til i Tal. Asbøl Kirke havde daarligt Raad, men gik dog i Gang dermed 1690. Der byggedes ein Kirchenchor oder Boden, ogsaa kaldet en Hangelbowen (Hængeloft, fastgjort ved Bjælkerne). I Bov byggede man en Sektor 1704, om hvilken Sognepræsten 200 Aar senere siger, at nu, da Sjøleantallet vist er over dobbelt saa stort, vilde dette Loft være fuldstændig overflødigt. En god Ven lod et Loft bygge i Kværs 1718. Rinkenæs havde 1723 baade et gammelt og et nyt Ambonium. De fleste andre Kirker fulgte efter.

Genstande til Brug ved Gudsdyrkelsen.

Naar vi tager Historien med ind i Kliplev Kirke, kan det høje Kor sætte vore Tanker i Bevægelse en Stund. Præsten i Holbøl, Samuel Nissen, har i sin Tid optegnet et Par Sætninger, som vi er ham taknemlig for. Hans Interesse gik ud over hans eget Sogns Grænser, og om Kirken i Kliplev mener han, at den uden Tvivl maa være indviet til den hellige Jomfru Maria, fordi hendes hele Levnedsløb fra Undfangelsen til Himmelfarten er at se udhugget i Alteret ex jacobi protevangelio. Ellers har den til sin Patron Frelseren selv, S. Salvator, paa Dansk: St. Hjælper kaldet, hvis Billede skal have udrettet store Mirakler. Af den Grund er der stadig anstillet store Valfarter derhen o. s. v. En Præst i Adelby fandt i en gammel Bog et Raad mod Træernes Ufrugtbarhed; men naar dette Raad ikke vilde hjælpe, so helffet Sankt Hjælper in Cliplef. Saadan fortæller Hr. Samuel. Det var omkring 1710. Da stod altsaa St. Hjælper ikke mere (ellers vilde Præsten have fortalt det) og har rimeligvis ikke været at se i hans Dage. Indtil 1628, siges der andetsteds, var den lemlæstede Krop af det undergørende Billede endnu i Kirken; men da kunde St. Hjælper aabenbart ikke mere hjælpe sig selv. Ovre i Ahlefeldernes Gravkapel ligger en mægtig Sten over Hr. Gregorius, som faldt i Dithmarsken 1559. Han havde et Valgsprog, som udtaler Tillid til den guddommelige Hjælper. Er det ikke et Genskær af den gamle Glans fra Valfartskapellet i det modsatte Hjørne af Kirken? Her stod rimeligvis det rigt forgyldte Billede af den Korsfæstede med Kongekronen paa sit Hoved. Her var det, Miraklerne skete. Men St. Hjælper var altsaa ikke mere. Heller ikke det Alter, som Præsten endnu saa, er mere. Men lad os i Tankerne staa ved hans Side nogle Øjeblikke og se med hans opmærksomme Øjne. Vi ser udskaaret i Træ nogle Scener af et Evangelium, som kaldes Jakobs Protevangelium, d. e. en Fortælling om Tildragelser, som ligger forud for de egentlige Evangelier, altsaa Legendestof. Dette Evangelium skildrer i 25 Kapitler Jomfru Marias Liv fra Bebudelsen af hendes Fødsel indtil Barnemordet i Betlehem. Marias

Forældre var Joakim og Anna, som bønfuldt Herren om Livsfrugt, idet Anna lovede, at Barnet livsvarigt skulde tjene ham. Tre Aar gammel overgaves hun da til Tempeltjenesten og med 12 Aar blev den rene Jomfru trolovet med den gamle Enkemand Josef. En Dag, mens hun broderede paa Templets Forhæng, kom Englens Budskab til hende om det forestaaende Moderskab, som hendes Legeme intet vidste om og som Sjælen tænkte paa med en hellig Skælven. Maria, den ubesmittede Jomfru, den eneste rene Kvinde, uplettet før og efter Frelserens Fødsel — det er Evangeliets inderste Hjerteslag. Saadan er hun blevet den katolske Kirkes kæreste og skønneste Blomst, det jordisk-himmelske i underfuld Forening og straalende Ynde. Himmelsdronningen. Som en tysk Teolog har udtrykt det: das Ideal der in Gott verklärten Weiblichkeit. Det er Billeder af dette stille og gudfyldte Kvindeliv, Holbølpræsten saa og blév betaget af i Kliplev Kirke. Men Præsterne i Kliplev synes at have haft andre Øjne at se med. De fandt ikke Behag i denne Altertavle. Aar 1775 rejstes en ny, som skulde være lidt i Slægt med den i St. Nikolajkirken i Flensborg. Et mægtigt Værk er den med et Par store fritstaaende Figurer ved Siden, i Midten Opstandelsen malet af Jens Martin Lund i Flensborg. Regnskabet for 1775 opfører blandt Udgifterne: An den Möller Peter Christian Hansen auf Dalsgaard bei Verfertigung des neuen Altars 66 Rd. An denselben für Verfertigung des neuen Altars 600 Rd. Hr. Lundt aus Flensburg für Malerei 67 Rd. Denne Billedskærer kendes ellers ikke, saa vidt jeg ved. Mærkeligt nok blev Prædikestolen i Kværs sat istand af en anden Mand paa Dallsgaard, Hans Peter Carstensen (1804). Dalsgaard ligger i Rinkenæs Sogn. Den rene Jomfru forsvandt fra Kliplev. Ruinerne af hendes Alter solgtes 1789. St. Hjælper og hans Moder, som i Hundreder af Aar havde været æret og tilbedt under de høje Hvælvinger, den ene i Højkoret den anden i sit Kapel, var nu kun Stumper af svundne Herligheder, værdiløse Rester af en Kultus og et Aandsliv, som ingen mere forstod. Ovre paa Væggen lige uden for Døren til St. Hjælpers Tempel staar en Figur,

som hver halve Time slaar paa en lille Klokke. Han slaar og slaar. Og Tiden gaar. Slægter kommer og Slægter forsvinder. Hvad der var helligt for den ene, kaster den anden i Brokkassen. En gammel Præst sidder og skriver det op, saa dør ogsaa han.

Mange Altertavler fra Middelalderen er endnu bevarede i dette Provsti. Et Par har i den seneste Tid faaet Lov til at iføre sig deres oprindelige Farvepragt, nemlig i Løjt og Egvad. Hver af de to Tavler virker paa sin Maade og i sit Rum; men Pragten er størst i Løjt. Da jeg traadte ind i denne Kirke for at tage det hele Rum i Øjesyn, begyndte jeg straks ved Døren og gjorde, som jeg plejer, mine Optegnelser, idet jeg roligt og langsomt skred frem fra Orgel til Prædikestol, fra Skib til Kor. Men da jeg stod foran Alteret, puttede jeg uvilkaarligt Papiret i Lommen. Skrev ikke mere, men bare saa. Fra Enkelthederne til Helheden og atter fra Helheden til Enkelthederne. Saadan altsaa stod Værket færdigt for 400 Aar siden, saadan gennemstraaede dets Guld den hele Kirke endnu længe efter at Evangeliets klare Dag havde sendt sine Straaler ind ad dens Vinduer. Saadan fremstod det paany i en Tid, da Kirke og Middelalder synes at være Beter i Dagens larmende Spil. Det har ikke kunnet dø.

Ellers har de gamle Tavler været udsatte for adskilligt i Tidens Løb. I Bedsted er de 40 Figurer blevne hvidmalede, vel nok i det 19. Aarhundrede. Engang var de spillevende og mylrede frem over Golgattas Bakke, nu er de gustne Lig, blege Gengangere. Et Rammeværk med Udskæring og Farver er føjet til, saa at hele Tavlen er blevet saa stor at den kun delvist kan ses gennem Korbuen. Ogsaa Tavlen i Hellevad er blevet forstørret med 14—15 smaa Figurer, som man har fundet andetsteds i Kirken, maaske over Korbuen.

Rigdom og Fylde var der engang i Holbøl Kirke. Tre Altre betjentes af tre Munke. Men hvem Kirken var indviet til, har der været forskellige Meninger om. »Vor Kirke«, siger den før nævnte Samuel Nissen, »var uden Tvivl en Mariekirke, da hen-

des Billede ses flere Steder. Men Patron var Ridder Georg, som ses tilhest. I Alteret ligger en stor Helligdom, som endnu ses i et Stykke Bly, uden Tvivl fortættet Mælk af Jomfru Maria. Midt i Alteret er der en stor flad jævn Sten, deri et firkantet Hul hugget, hvori omtalte Mælk ligger i en Blybøsse (forhen uden Tvivl af Sølv eller Guld) og oven over en Serpentin sten. Da jeg fandt sammme vilde jeg grave videre efter og se om der var flere Reliquier i Alteret. Men da jeg vilde tage den store flade Sten ud, kom der mig en saadan Gysen paa, at jeg maatte lade alt blive in statu quo. St. Johannes var ogsaa en stor Helgen i Holbøl. Dengang sal. Hr. Povl Sommer (1664—1702) tiltraadte sit Embede, plejede Hans Tøjsen en Søndag Morgen tidligt saa snart Kirken aabnedes, at gaa ind og falde ned for samme (Johannes) og tilbede. Da Hr. Sommer overraskede ham derved lod han Billedet og andet i Kirkehuset flytte, og da ommeldte Hans Tøjsen ikke desmindre holdt Tilbedelse ogsaa der, blev de (altsaa flere?) endog kastede ud paa Kirkegaarden, hvorover han besværede sig, foregivende at man ikke skulde omgaas saa ilde med de gode Helgener. Ellers har ogsaa mange i Menigheden holdt store Stykker paa den store Kristoffer, som var malet paa Nordmuren. Altertavlen har nu et Billede fra det 18. Aarhundrede, som visselig ikke skal faa Folk til at knæle i Henrykkelse. Paa Alterbordet stod engang en Kalk, som var frelst ud af Vandfloden paa Nordstrand (so noch aus dem strande gerettet) overladt Menigheden af sal. Hr. Sandhagen, som derfor fik 4 Rd. Men hvad Vandet havde sparet blev et Bytte for en menneskelig Kæltring. Der staar at læse fra 1693: I dette Aar blev vor Kalk og Disk stjaalet af Klavs Skolemester eller Svarrer. Han blev hængt den 10. Sept. 1694 og Karen Knap hudstrøget og landsforvist, fordi hun havde hælet. Retsomkostningerne gik op paa 80 Rd. Men saa var man ogsaa sikker paa at den Tyv kom ikke igen. En Del af Sølvet stod længe i Retten paa Graasten »verarretiirt« til Sikkerhed for disse Penge. Man fik det først 1703. Noget Sølv blev lagt til og saa fik Kirken en ny Kalk. Nogle Aar senere overraskedes Præsten en Dag ved

paa Alteret at finde en Pakke med 16 hwiifnagels (Hesteskosøm) af Horn. Han blev saa medtaget af dette Syn, at han med det samme kundgjorde det fra Prædikestolen. Den skyldige kom derefter frem og bad om Forladelse; der var handlet i Overtro (1714).

Lige som i Kliplev og Holbøl var den hellige Jomfru kraftigt tilbedt i Felsted. Hovedindholdet af den endnu staaende Altertavle er efter R. Haupt: eine Verherrlichung der Maria. Den bestaar i Hovedstykket af to Rækker Figurer under Baldakiner. I den øverste er Kristus med Verdenskuglen i sin Haand og Krone paa Hovedet, ved hans Side Jomfru Maria, ligeledes med Krone. Det er St. Hjælper og hans Moder om igen som i Kliplev, her fremstillede i et og samme Billede. Gennem hele vort Tidsrum gaar der en Stræben efter at udvide Middelalderens enkle firkantede Fløjalter (Skabe). Havde man ikke Raad til at lade nye Udskæringer sætte paa, tog man hvad man fandt ellers i Kirken. I Felsted var der aabenbart nok at tage af. Danske Atlas mindes endnu mange Helgenbilleder, som tilsidst ganske forfaldt og blev udryddede. Ligeledes var der foruden Højalteret to mindre, som tog for megen Plads og derfor fjernedes »for mange Aar siden«. Im Zwiebogen des Chors — hedder det 1763 — stehet ein grosses Krucifix daneben zwei Marienbilder. En Snes Aar senere nævnes det endnu paa sin Plads; men det er aabenbart denne Gruppe som engang stabledes op over Alteret. Et gammelt Alter stod paa Nordsiden ved Indgangen til Koret, hvor det staaar endnu, halvt skjult af et Pulpitur. Selve Korbuen blev paa et vist Tidspunkt forhøjet til et rent Uhyre. De, der sad paa Politurerne vilde vel se Præsten, ogsaa naar han stod foran Alteret.

For at blive ved Jomfru Maria skal jeg bemærke, at i Bov blev hendes Billede brændt, ikke af rasende Billedstormere men fordi Børnene drev Spot dermed. Til Altertavlen lod man male et Nadverbillede efter Datidens Krav af J. Agerschettel med Herredsfogedens Navn og nogle Portrætter (1670). Hundrede Aar efter brændte det hele, fordi man glemte at slukke Lysene.

Den nye Tavle, til hvis Anskaffelse man fik 600 M. af Brandkassen, var et Værk af Billedhugger Windekiel. Han gav ikke megen Kunst for Pengene.

I Uge maatte man tage til Takke med en gammel Altertavle fra Bylderup. Den findes nu ikke mere; men de Apostelfigurer, som staar i Kirken, stammer vel fra den. Den nye (1694) er med meget kraftige Barokformer.

Bjolderup har en Altertavle fra 1639/40. Hjordkær har en fra omtrent samme Tid med Malerier af J. Jessen i Aabenraa. Ensted rejste ved frivillige Gaver en ny Altertavle 1840 med et Billede i Midterpartiet af Kristus i Getsemane (bag Glas) en Kopi af Eckersberg, Kværs har en Tavle fra samme Aar, malet af Jessen i Flensborg (Midterbilledet af Henningsen).

Paa Alterbordet i Kliplev stod der 1763 eine silberne Giesskanne indvendig overgyldet, en Sølvkalk, forgyldt baade ind- og udvendigt, 4 gamle ulige Messing-Lysestager. En paafaldende Rigdom. Asbøl bogførte omkring 1590 (eller før) foruden Messeredet o. a.

- 1 kleine Ketel
- 1 olde Ketel tho Kole
- 1 thynnen wynflasche
- 1 Kopper grape (Kobbergryde)
- 1 sulveren lepel (Sølvske)
- 1 Klippingk (Pengestykke?)
- 2 syden bende 1 grøn onde 1 geele (grønt og gult Silkebaand).

Silkebaandet var uden Tvivl et Brudesmykke. Men hvad de mange Kedler og Gryder har været brugt til, formaar jeg ikke at oplyse (Ild, Røgelse?).

Prædikestolene i Løjt og Østerløgum er gamle og mærkelige. Ogsaa Asbøl fik en Prædikestol i det 16. Aarhundrede. I Regnskabet 1591 læses et Memorial von dem Predigtstole: So is to wetende dat nademe de Predigtstol alhie in desser Kerchen gantz veroldet thom dele ock van einander gescheiden gewesen ist (den var forældet og skiltes fra hinanden). So ist ein Pre-

digstol van Broacker Kerchen genamen und allhie wedderumme opgesettet, davor tho einer bekenntnisse vorothgegenen 5 Dl. Nis Sniddeker fik 18 Sk. for at sætte den op, Peter Maler i Sønderborg 1 Rd. for at male den. Vi erfarer paa den Maade, at baade Asbøl og Broager var forsynede med Prædikestol allerede tidligt i det 16. Aarhundrede, uden at vi faar noget at vide om, hvordan de saa ud. Den Stol, Asbøl modtog fra Broager, vilde vi meget gerne have set; men den er bukket under for Tidens Omskiftelser. Rimeligvis stammede den fra Middelalderen.

Den Prædikestol, der (efter Sigende 1606) rejstes i Rinkenæs, var en Seværdighed i Egnen paa Grund af dens Indskrift. Der stod: Dorothea Mundt mit Navn monne være thenne Prædigstol gaf jeg til Guds Ere. En adelig Kvinde nedværdigede sig til at skrive Dansk!

I Kliplev blev Prædikestolen o. m. a. skaaret af Heinrich Ringeling og malet af Hans Maler fra Flensborg. Over Udskæringerne undrer man sig, naar man tænker paa Mester Henriks Stovværk i vor Fruekirke i Flensborg. Han kan næppe selv have lavet Sagerne i Kliplev.

Nis Asmussen Konn. May. Herdesfoget in Wissherde tho Oldemorstoft erffgeseten og hans Hustru lod sætte Prædikestolen i Bov 1626. Den smukke Stol i Uge er fra 1633 og stod uden Farver indtil 1694, da Nis pettersen diese Cantzel stavieren lassen. Den bærer 3 enkelte Figurer, Tro, Kærlighed, Haab, og staar idag igen uden Farver som i Begyndelsen. Der knytter sig følgende morsomme Fortælling til den: »Prædikestolen laa mellem Kor og Skib saa lavt, at Præsten næsten stod i Højde med Tilhørerne. I Begyndelsen af det 19. Aarhundrede stod en gammel Præst i Sognet. Han var født der paa Stedet og havde ikke kunnet faa et bedre Kald. Man kaldte ham Bødkeren i Uge, fordi han bankede dygtigt paa Stolen. Nu var han gammel og Menigheden kaldte ham Fader. Lige foran Prædikestolen stod Søndag efter Søndag et Lem af Menigheden, gammel af Aar. Naar nu Indledningen var tilende og der opstod en kort Pavse,

plejede denne at holde sin Daase frem til Præsten paa Stolen med disse Ord: »Far, tag Han nu først en Prise«.

Iblandt de øvrige Prædikestole skal kun nævnes den i Bedsted, fordi den har en Indskrift, som bestaar af gamle kraftige tolinjede Rim paa Dansk.

De ældste Klokker hænger i Asbøl og Bedsted, den første fra 1504, den anden 1490. I Asbøl var der 1593: en Klokke i Klokketaarnet, 2 smaa Klokker »hauen dem Chore« og en lille Klokke »op dem Chore«. En af de mange er formentligt omstøbt 1504. Bedstedklokken skal være støbt i Helligdal og bærer en Indskrift, som trænger til fornyet Tolkning. Ogsaa Hjordkær ejer en Klokke, som skal være hjemmestøbt (paa Grønmark). Et Sagn fortæller, at en Rytter kom forbi og kastede noget i Formen, hvoraf Klokken fik sin klare Klang. Men om Klipleve ved vi bestemt, at der foregik en Støbning (Omstøbning) paa Stedet i 1636 og 1638. Støberen fik 50 M., hans Svend 6 M., desuden fik han og hans Folk Kost og Bolig i 3 Uger. Der leveredes mange Sager til Støbning af den store og den lille Klokke.

Messeklokker omtales i Asbøl, Bedsted, Bjolderup, Ensted, Holbøl. Da Præsten Ove Johansen i 1508 indsattes i sit Embede i Ensted, rørte han efter den gældende Ritus ved Kirkens Ring, dens Klokker og ved Messeklokkens Strenge. I Egvad hænger den lille Klokke endnu bag Alteret; men dens Lyd høres ikke mere.

I Uge levede 1776 en »meget habil Mekanikus« navnlig Bakmann, som gjorde Briller, alle Slags optiske Sager, Urværker, endog med Klokkespil«. Han har arbejdet i Omegnen, men hvilke Urværker, han har været Mester for, ved vi nu ikke. I dette Provsti finder jeg kun Efterretning om et eneste fra gammel Tid, nemlig i Klipleve, og det var allerede gammelt, da Mester Bakmann begyndte sin Kunst, Peter Ludiksen, Urmager i Hopdorff, arbejdede paa det 1610 og 1613. Sejermageren Peter Steensen fra Flensborg fortjente en Skilling ved det 1624. Kapellanen Hr. Niels havde det vigtige Hverv at stille det. Gaa kan det endnu — om ellers det er samme Værk.

I Bedsted brugte man »et Jern-Deksel til at hente Ild i at røge med over Ligene« (vistnok et gammelt Røgelseskar). Samme Sted gik Ligklædet af Brug, da man farvede Kisterne sorte (1765). Den oftere omtalte Røgning saavel som de saakaldte Pestilenslys, der sattes paa Kisten endnu langt ned i Tiden, stammede aabenbart fra Pestens Tider.

Ude paa Kirkegaardene var der ikke meget glædeligt at se. Blomster og Mindesmærker paa Gravene kendte man ikke meget til. Men fra Løjt melder Da. Atlas, at der er henved 300 Ligstene, hvis Antal aarligt formærer sig. Dette var sikkert noget aldeles enestaaende i det 18. Aarhundrede.

Snarere var Kirkegaardene endnu langt ned i Tiden uordentlige og forsømte. Det er Provsten i Aabenraa (T. Arnkiel), som skrev, at det mange Steder var kommet saa vidt, at Guds Ager var blevet til en Svineager, til en Hesteager, til en Møgager. »Ak, hvor ofte har man prædiket derimod og advaret Folk baade af gejstlig og verdslig Stand, saa vel som i Hjemmene, i Fællesskab og i Særdeleshed, men alt forgæves! Nitimur in petitem« (vi stræber efter det forbudte).

Forsvundne Kirker.

I Genner og (Norre?) Ønlev var der Sognekirker, som forsvandt allerede før vort Tidsrum. Et Kapel ved Aabenraa med et berømt Billede af St. Anna maa være forsvundet i Kirkespaltningens Dage.

Det Kopel, som var udi Obenraa
 det er ren slet, som det monne staa.
 De Holste (slesvigske) Bønder kunde det nu mærke,
 at det var Skoltshed af de Klerke,
 Djævelen monne der sin Ondskab virke
 og lod sig der af Menneskene dyrke.
 Thi bleve de Bønder saare vrede,
 at han skulde dem saa forlede.
 Det Kapel de brøde neder i Grund,
 det siger jeg eder i denne Stund.

Ogsaa ved Aarup siges at have været et Kapel, der maaske fik samme Skæbne.

Den eneste Sognekirke, som nedreves efter Kirkespaltningen, var den i Bjerndrup. Gregorius og Frans v. Ahlefeld, de to Brødre paa Søgaard (1559) kunde ellers ikke forliges; men derover blev de dog enige: at nedbryde Kirken i Bjerndrup.

Demnach mit Franz dem Bruder sein
christlich bedacht und geworden ein,
zu machen von Kirchspielen zwein
Berndorff und Klypleff ein gemein.

Kirkens Bygning spredtes for alle Vinde. Der, hvor den stod, ligger nu en smuk og fredelig Bondegård. I lange Tider anede ingen af dens Beboere eller af Byens Folk, at der laa en gammel Kirkegaard med Hundreder af hensmuldrede Lig under Stuegulvene. De døde har lært at tie. Og dog laa mange af dem med saa lidt Jord over sig, at de ved Midnatstide maatte kunne hviske de sovende noget i Øret, mens de laa i deres Senge. En Mængde Hovedskaller og andre Knogler er nu ved indendørs Arbejder paa Gaarden kommet for Dagens Lys for atter at gemmes i Stilhed et andet og mere passende Sted. Men undres maa man, at den mundtlige Overlevering er saa fattig som den er.

Hvor den forsvundne Kirke har ligget, hvordan den saa ud, hvor stor Kirkegaarden var og hvem der var begravet paa den — ingen har hørt noget derom. Mændene i Landsbyer plejer at have travlt med mange Ting, ogsaa med at fortælle Historie fra Slægt til Slægt. Men Historien om Præsterne, der engang prædikede i Bjerndrup Kirke, om Klokkerne, der ringede ud over Byen og Marken, om Fonten, hvori Børnene blev døbt, om Menighedens Skæbne — alt dette er vejret bort af Vinden. Saa ringe en Plads havde denne Kirke i Menneskenes Tanker og i Slægtens Hukommelse.

Og de døde tier.
